

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

Український мовно-літературний факультет
імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка

Кафедра української мови
Кафедра українознавства та лінгводидактики
Кафедра української та світової літератури

ПОСТАТЬ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

МАТЕРІАЛИ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
СТУДЕНТСТВА Й НАУКОВОЇ МОЛОДІ

11 листопада 2016 року

м. Харків

Після синхронного аналізу, який виявляє нечіткість і хитання в значенні українських числівників і, отже, спонукає до припущення, що їхня семантика і вживання перебувають у стані руху, цілком доречним є питання про те, в якому напрямку відбувається розвиток чи далі розвивається значення збірності й означеності чи воно занепадає. На думку В.О. Горпинича, хронологія аналізу прикладів з художньої літератури засвідчує послідовний вияв значення збірності й означеності в давніших авторів і його втрату в новітніх [1].

Однак на загальному тлі незначної поширеності збірних числівників у літературній мові, їх стильової обмеженості, художньою літературою та фольклором помічено розширення синтагматичної спроможності збірних числівників (уживання з іменниками середнього роду II відміни) і розвиток складених числівників з останнім компонентом – збірним числівником : двадцять п'ятеро, сто одинадцятро тощо. Отже, еволюція вживання збірних числівників не завершена, сфера їхньої поширеності зростає, що суперечить твердженням мовознавців середини XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинич В.О. Українська морфологія : [навчальний посібник] / В.О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – 350 с. **2. Леонова М.В.** Сучасна українська літературна мова : Морфологія. / М.В. Леонова. – К. : Вища школа, 1982, – 263 с. **3. Сучасна українська літературна мова:** [Морфологія] / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с. **4. Шевельов Юрій.** Up or out? З проблематики формування українського числівника як частини мови // Вибрані праці: у 2 кн., Кн. 1. Мовознавство / упоряд. Л. Масенко. – 2 вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 583 с.

УДК 811.161.2'36

Щебетун Дар'я

*Харків, Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди
Наук. кер.: к. філол. н. Т. Ю. Лисиченко*

УКРАЇНСЬКИЙ МОВНИЙ ПУРИЗМ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЛІ

Розвиток сучасної української мови позначений переосмисленням українським суспільством якості власних духовних цінностей, зокрема рідної мови. Залежно від культурних традицій чи ідеологічних намірів, а також у зв'язку із суспільно-політичною ситуацією в країні періодично активізуються тенденції до очищення рідної мови від іншомовних елементів або неологізмів. Таке явище отримало назву пуризм, причому в самій семантиці цього терміна (фр. purism, від лат. purus — чистий) закладено смислову конотацію «показовість», «надмірність», що свідчить про певну протиприродність цього явища в

соціальному функціонуванні мови. Це крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіч тощо).

Пуристичні тенденції зумовлені не лише синхронним станом лексичного складу тієї чи іншої мови, але й впливом на ситуацію поглядів та намірів самих мовознавців.

Позитивний бік пуризму полягає у пропагуванні виражальних засобів рідної мови, використанні її лексико-семантичних, фразеологічних, граматичних можливостей для передачі нових понять.

Негативні пуристичні тенденції виявляються часто в догматичному проголошенні незмінності літературних норм, посиленні на внутрішні закони розвитку національної мови, в однобічному сприйманні наслідків мовного контакту, неприйнятті будь-яких новотворів, які нібито руйнують систему мови, у нерозумінні поступального розвитку мови.

Пуризм протистоїть також тенденції, що постає як заперечення нормалізаторської, культуромовної діяльності, тобто як некритичне приймання запозичень, кальок, проголошення пріоритету суб'єктивних, індивідуальних смаків у мововжитку, як неможливість і недоцільність свідомого регулювання мовних процесів.

Сьогодні мовознавча наука не має єдиного погляду на поняття норми; суперечки виникають і щодо пуризму – надмірної норми. Різні підходи до тлумачення цього явища залежать від узгодження наукових поглядів дослідника з мовною політикою держави. У радянському мовознавстві, зокрема, пуризм розглядали виключно як негативне явище. У лексикографічних виданнях останніх років знаходимо різні пояснення поняття „пуризм”: тлумачні словники використовують майже без змін негативну інтерпретацію радянської доби; проте сучасні філологічні енциклопедичні видання характеризують його як багатогранне загальнокультурне суспільно-лінгвістичне явище (визначення С. Єрмоленко, Т. Цимбалюк).

У свій час ця проблема потрапила і в коло зору Ю.В. Шевельова, який у 1966 році опублікував в тижневику політики, економіки, культури і громадського життя «Українські вісті» статтю під назвою «Пуризм в українській мові».

Пуристичні тенденції розвиваються тоді, коли національна мова зазнає значних зрушень під впливом суспільних чинників (таких як війни, революції тощо). Зовнішньому тискові на мову — заповненню її лексики елементами іншомовних мов — пуризм протиставляє суворі літературні норми, рафіновану мову, якою користуються і яку плачуть певні суспільні групи.

Ю.В. Шевельов стверджує, що боротьба ця може провадитися з різними теоретичними настановами і з різною практичною метою. Може бути надзвичайно загострений, перебільшений пуризм, так як це було, скажімо, у чеській мові в XVII ст., — коли один пурист пропонував викинути слово «око» через те, що воно йому нагадувало німецьке слово «ауте» і замінити його новотвором «віделкіне», утвореним від слова «видіти».

Такий пуризм може тільки шкодити розвитку мови. Але здоровий, нормальний пуризм конче потрібний для життя, існування і розвитку мови.

У 20-х рр. XX ст., пише Шевельов, Україна висунула кілька визначних пуристів. Вони належали до двох різних тенденцій. Одні з них репрезентовані такими особами, як

Євген Тимченко, Олена Курило в її молодші роки, Сергій Смеречинський: посідали крайні позиції. Для них пуризм полягав у тому, щоб відкинути все те, що українська мова позичила з інших мов, або розвинула в XIX–XX сторіччі, і відновити мову на її чистій, народній, інакше кажучи, фолкльорній основі. Найбільшими авторитетами для них були такі письменники, як Котляревський або Квітка-Основ'яненко. Далеко прогресивніші позиції посідала інша група українських мовознавців, які теж були свого роду пуристами, але не такими безоглядними, як попередні. До цієї другої групи належали харківські мовознавці Олекса Синявський, Микола Сулима і та ж сама Олена Курило в її пізніші роки.

На початку 30-х рр. пуризм зник з української мови, більше того, певний час, якихось 15–20 років, взагалі майже не було регулювання мови, або, принаймні, не було ніякого піклування за її чистоту.

І тільки з середини 50-х років XX ст. можна говорити про певні спроби відродження пуризму на Україні. Тоді ж з'явилося кілька праць із стилістики української мови, зокрема Василя Ващенка, Олександра Чередниченка, Али Коваль. Вийшов збірник про культуру мови. У журналі «Українська мова і література в школі» запроваджено спеціальний розділ «Плекаймо рідну мову», який подає поради, як поводитися з мовою, яких слів уживати і коли, яких слів не вживати.

Нововідроджуваний український пуризм в своїх перших кроках, пише Ю. Шевельов, надзвичайно неспіливий, надзвичайно боязкий і весь час іде за прикладом пуризму російського. Одначе становище, яке існує в українській мові, зовсім відмінне від того, яке існує в мові російській. І тому цілком природно, що доводиться вдаватися до дещо інших метод і настанов. Головна проблема сучасної української мови, це — проблема російських слів і слів, які приходять до української мови через російську мову. Слова ці приходять двома шляхами; частина з них накидається згори. Наприклад, нові поняття в українській мові, як правило, не створюються засобом української мови, і не беруться з інших мов, а переймаються з російської мови. Крім того, Ю. Шевельов називає так звані «повзучі русизми» — русизми, які проникають в українську мову непомітно, безконтрольно, просто тому, що «в сучасних умовах, майже кожний інтелігент є, практично, двомовний і досить тяжко розрізнити, де кінчається стихія однієї мови і де починається стихія другої мови».

Ю. Шевельов наводить багато прикладів, як певні звороти виходять з ужитку просто тому, що є подібні російські звороти, які механічно перекладаються. Перед війною, наприклад, говорилося «звертати увагу» — тепер говориться тільки «привертати увагу». Це вклалося під впливом російського «привлекать вніманія». Поширюється така конструкція як «той» чи «інший», тоді як старіша українська конструкція була «той чи той». Поширюється такий вислів, як «за рахунок», тоді як старіша українська конструкція була «коштом». Це тільки кілька невеличких прикладів, можна було б наводити їх не тільки із словника, можна їх наводити також із граматики.

В українській мові дуже багато дієслів, наприклад, мають подвійне керування в наші дні. Подвійне керування — річ досить нетипова для російської мови. Трудно знайти в російській мові такі дієслова, яких можна вживати то з одним відмінком, то з іншим. В українській сучасній мові такі речі трапляються досить часто. Скажімо, дієслово «нехтувати»:

можна сказати «нехтувати що» і можна сказати «нехтувати чим». Можна сказати «у мене болить голова», і можна сказати «мені болить голова». Таких конструкцій можна налічити десятки і може навіть сотні.

Усе це говорить про розхитаність норм, про потребу ці норми якось рятувати. І тут виходить на сцену відроджуваний український пуризм. Але цей пуризм, як правило, не хоче чи не може викидати що-небудь з мови. Головна настанова цього пуризму в наші дні не справді очищення мови, а радше знайдення можливості співіснування нових слів і конструкцій, які приходять з російської мови, і старих слів.

Формально це робиться під гаслом збагачення мови і, коли є конкурентні слова, скажімо, одне російське за походженням, друге українське, вибір відкидається в тому сенсі, щоб уживати одне з них, натомість приймається у тому сенсі, щоб надати різних відтінків значення цим словам. Наприклад, у розділі «Плекаймо рідну мову» знаходимо і такі пари, як «стильний» і «стильовий» — з різними відтінками значення, але автори поради забувають, що «стильовий» є старе українське слово, а «стильний» прийшло з російської. «Дружний» і «дружній»; «досадити» і «дошкулити»; «екземпляр» — слово, звичайно, західного походження, але прийшло воно до нас через російську мову, і «примірник»; «жилий» і «житловий», «любимий» і «улюблений»; «привласнювати» і «присвоювати»; «відносно» і «щодо»; усі ці слова приймаються і для кожного з них намагаються наші сучасні пуристи знайти своє місце. У засаді, пише Шевельов, в цьому немає нічого злого: якщо в мові є більше слів — від цього великої шкоди нема. Але не треба забувати, що часом надмірне багатство шкодить. Збагачення мови в певних умовах може бути досить ризикованим експериментом. Мова не може прийняти безконечну кількість слів з дрібними нюансами значення. Незважаючи на поради пуристів одне з таких рекомендованих слів раніше чи пізніше відіме.

Такого типу пуризм звичайно кращий, ніж повна відсутність піклування про мову. Але треба сказати, що певні слова треба використовувати, а певних слів краще уникати. Треба умовитися, говорить, Шевельов, що не конче всі українські слова повинні мати один семантичний відтінок, одне значення, треба прийняти той факт, що як і в кожній мові, в українській мові є слова з кількома значеннями і що ці значення не завжди ті самі, що в відповідних словах інших мов.

Не йдеться про відкидання всього російського — це і не можливо і не потрібно. Неможливе в тих соціальних умовах, які існують на Україні, непотрібне, тому що кожна мова позичає з інших мов і російська мова нічим не гірша, ніж інші мови світу. Цілком природно, що позичення з російської мови приходять і будуть приходити, але приймати їх треба в міру доцільності і в міру розумності. Загалом українська мова в своїй історії показала: напливи чужих слів, чужих виразів, чужих конструкцій їй не шкодять. Так, у 16-ому, 17-ому і 18-ому сторіччях українська мова була широко відкрита для позичень з польської мови. Частина з них прийнялася, частина з них пізніше була відкинена — загалом це пішло на користь українській мові. Але на користь воно пішло саме тому, що в 19-ому і на початку 20-ого сторіччя була пророблена велика праця над упорядкуванням української літературної мови, над забезпеченням її чистоти. Якщо така праця відбуватиметься тепер, то нічого шкідливого в контактах між мовами не буде і вони можуть іти тільки на користь.

Отже, явища запозичень, діалектизмів і русифікації в білінгвістичному середовищі навряд чи вдасться повністю позбавитися, але якщо з цим не боротися, є можливість втрати незалежності та самобутності української мови. Пуризм як суспільно-мовне явище в жодному разі не можна тлумачити тільки як ознаку попередніх епох, а потрібно розглядати як активний складник сучасного мовотворення. Але, як підсумовує в статті Ю. Шевельов, цей пуризм не мусить бути сліпим і агресивним. Більш помірковані позиції — це позиції здорового пуризму і від них треба було б починати новий етап через зв'язок із традицією, яка веде до традиції 19-го сторіччя, до традиції Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевельов Ю. Пуризм в українській мові // Українські вісті. – Ч. 23. – 5.VI.1966.
2. Козоріз І. С. Освітлення проблеми пуризму на прикладі української та німецької мов / І. С. Козоріз // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Філологічні науки. – 2014. – Кн. 2. – С. 108–111.

УДК 81(477) (092):378.4(430)

Катешко Тамара

Харків, Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

Наук. кер.: к. філол. н., доц. Ю. М. Лебеденко

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ: ГОЛОВНІ ПРАВИЛА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISY

Початок ХХІ ст. ознаменувався поверненням в історію української науки, у тому числі й мовознавчої, величних постатей минулого, які по праву заслуговують на пошану й визнання. З'явилося немало наукових розвідок, присвячених їхній творчій спадщині, авторами яких є І. Дзюба, М. Жулинський, В. Німчук, Р. Зорівчак, С. Лук'яненко, О. Микитюк, М. Мозер, Я. Рігер, М.-Р. Стех та ін. Вони здійснили філологічний аналіз творчого доробку неординарного вітчизняного лінгвіста Юрія Шевельова (Шнейдера, Шереха) в Українському вільному університеті Мюнхена. Зазначається, що його наукова діяльність у часи перебування в Німеччині присвячена дослідженню синхронічних і діахронічних аспектів української мови. Указується, що знаковими працями вченого в зазначений період є «Головні правила українського правопису» (1946), «До генези називного речення» (1947), «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (1949), «Сучасна українська літературна мова» (1949), де подано власне бачення історії формування, розвитку й функціонування фонетики й морфології, лексики та синтаксису української мови. Звертається увага на становлення й особливості українського правопису.